

Het verhaal van België tijdens de Eerste Wereldoorlog

Christelijke martyrologie, Griekse tragedie of moderne ontwikkelingsroman?

Marnix Beyen

De huidige herdenkingskoorts heeft zonder twijfel de algemene feitenkennis in verband met de Eerste Wereldoorlog aanzienlijk doen toenemen, en dit zowel onder specialisten als onder leken. De aandacht wordt gevestigd op het lot van voorheen verwaarloosde groepen, bronnen die een eeuw lang in lades of archiefdozen hebben gezeten, worden opgedolven en cijfers van slachtoffers worden bijgesteld. Toch zijn deze herdenkingen niet alleen leerzaam op het feitelijke niveau. Zij herinneren ons er ook aan dat deze feiten uit het verleden onvermijdelijk tot ons komen als een onderdeel van verhalen – en dat in deze verhalen bepaalde patronen steeds terugkeren. Deze vaststelling is uiteraard niet nieuw. Zij werd zelfs al gemaakt door Leopold von Ranke, de historicus die meer dan wie ook verbonden is met een empiristische vorm van geschiedschrijving. Veel later werd ze tot een complexe theorie uitgewerkt door de Amerikaanse historicus Hayden White, die vaak als de postmoderne tegenpool van de rankeaanse geschiedschrijving wordt afgeschilderd. In zijn studie van de Europese historiografie van de negentiende eeuw betoogt White dat er slechts een relatief beperkt aantal narratieve patronen bestaat om over het verleden te vertellen. Zelfs historici die zich erop beroepen niets anders dan de feiten weer te geven, kunnen volgens hem niet aan deze narratieve dwang ontsnappen. (White 1973)

Whites theorie is ongetwijfeld te deterministisch en te alomvattend. Vele vormen van geschiedschrijving kunnen immers niet zonder meer worden ondergebracht in een literair genre en vertonen evenmin de kenmerken van een uitgewerkte stijlfiguur. Dit is zeker het geval voor de twintigste-eeuwse historiografie, die onderworpen is geweest aan een proces van wat de Nederlandse historicus Jan Romein ‘vergruizing’ heeft genoemd: door de toegenomen specialisatie en verzakelijking hebben de grote nationale of ideologische verhalen over het verleden hun spankracht verloren. (Romein 1939) Voor de historische beeldvorming over dramatische episodes zoals oorlogen is Whites narratologische benadering van de geschiedschrijving echter wel bijzonder toepasselijk. In de verhalen die over oorlogen worden verteld, spelen niet alleen individuele helden een grote rol maar worden naties vaak gecast als historische personen die een meer of minder actieve rol vervullen in een historisch plot. Zelfs aan het

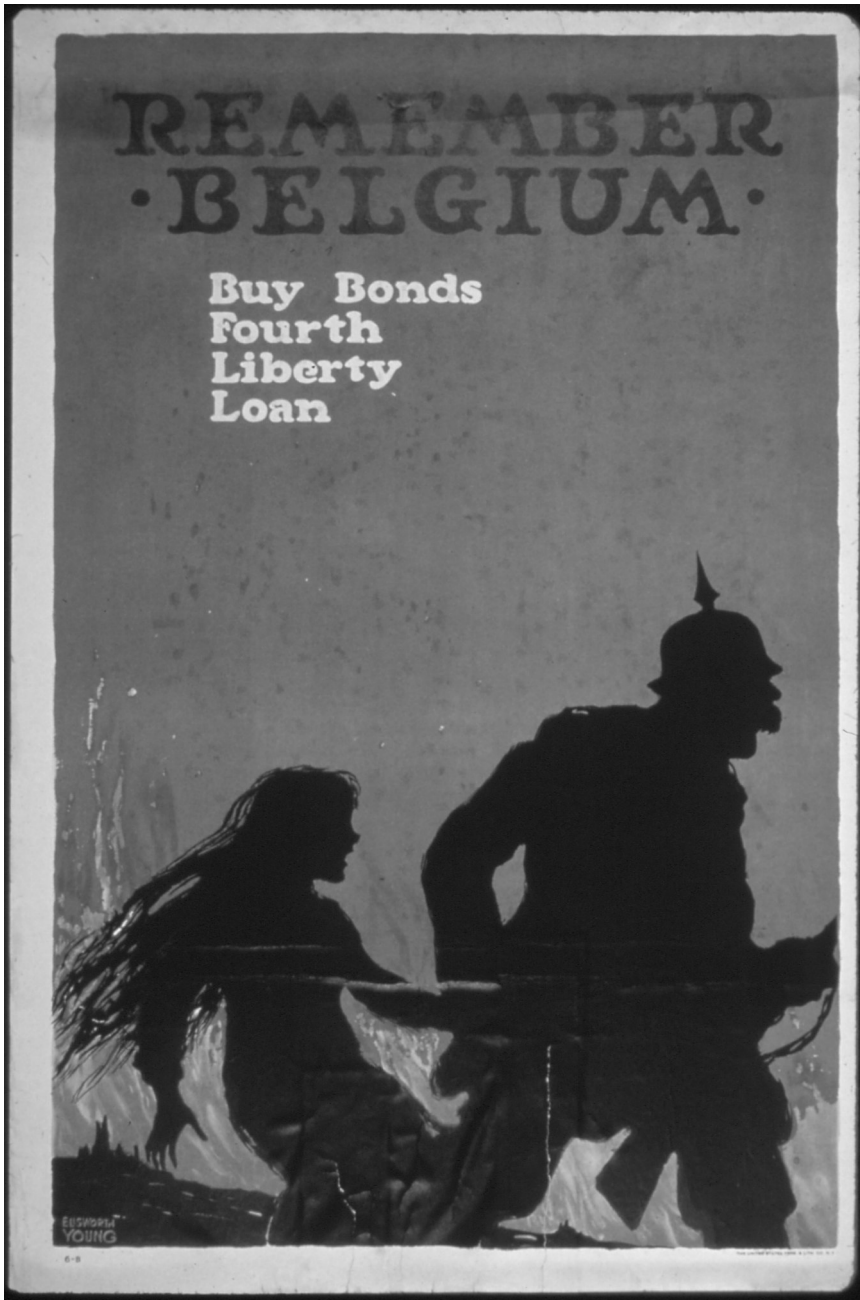
begin van de eenentwintigste eeuw blijken dergelijke processen van personificatie en emplotment doorslaggevend in de beeldvorming over België tijdens de Eerste Wereldoorlog. En ook nu tekent zich daarin een relatief beperkt aantal verhaallijnen af, die een grote verwantschap vertonen met bestaande literaire genres.

In deze bijdrage onderscheid ik drie dergelijke verhaallijnen over België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Elk van die narratieve patronen ontstond al tijdens of kort na de Eerste Wereldoorlog en ontwikkelde zich verder tot op de dag van vandaag. Vanzelfsprekend is het niet mijn bedoeling een volledige genealogie van elk van deze verhaallijnen op te stellen, maar aan de hand van enkele voorbeelden wil ik wel de persistentie ervan tonen. Deze voorbeelden ontleen ik zowel aan de wetenschappelijke geschiedschrijving als aan de ruimere historische cultuur. Veeleer dan deze verhalen als mythen te willen ontkrachten wil ik duidelijk maken hoezeer elk ervan zich kan beroepen op een hoge mate van historiciteit. De feiten zelf worden zelden uitgevonden, maar op sterk uiteenlopende wijzen tot verhalen samengeweven.

Een christelijk martelaarsverhaal

Al heel vroeg werd de geschiedenis van België tijdens de Eerste Wereldoorlog gevat binnen de mal van de middeleeuwse christelijke martelaarsverhalen. De hoofdpersonen in deze manicheïstische vertellingen zijn vertegenwoordigers van het geloof, het recht en de waarheid, die fundamenteel onschuldig en weerloos zijn maar brutaal worden aangevallen door de krachten van het Kwaad. De martelaren kunnen daarbij enerzijds een passieve rol vervullen als loutere belichaming van het Goede, maar anderzijds ook meer actief optreden als verdedigers van dat Goede. In beide gevallen wordt de tragiek van hun leven echter gevolgd door een sacralisering na de dood. De postume apotheose maakt van deze martelaarsverhalen, ondanks de vaak zeer expliciet getoonde wreedheden, een in essentie optimistisch genre.

De geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in België bevatte heel wat elementen die zich perfect lieten inpassen in een dergelijk martyrologisch verhaal. De in 1839 aan het land opgelegde neutraliteit en de geringe geografische uitgestrektheid droegen bij tot de indruk dat België een 'onschuldig' land was te midden van de grootmachten. Het ostentatieve negeren van de neutraliteit door de Duitse regering (het beruchte 'vodje papier') en de vele wreedheden die door de optrekkende Duitse legers tegen de burgers, de economische infrastructuur en cultuurgoederen werden begaan, gaven dit beeld mythische proporties. Slagwoorden als la 'Belgique martyre' of 'poor little Belgium' ontwikkelden zich niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats in België zelf, maar werden gretig door de geallieerde propaganda verspreid om steun voor de oorlogsinspanning te winnen. (o.m. Amara 2000) In deze propaganda werden niet alleen realistische foto's van verwoeste steden gebruikt, maar ook metaforische prenten waarin België vaak werd voorgesteld als een weerloze vrouw die door een Duitse soldaat of door een monster met een pihelm op werd weggevoerd (verschillende

afb. 1: Een affiche van Ellsworth Young, die de Amerikaanse burgers oproept in te schrijven op de vierde 'vrijheidslening' (september 1918). Origineel in Washington, Library of Congress, cph. 3a21126 (foto overgenomen van http://en.wikipedia.org/wiki/The_Rape_of_Belgium).

voorbeelden in Rochet & Tixhon 2012). De suggestie van ‘verkrachting’, die in dit beeld vervat ligt, werd niet zelden ook expliciet gemaakt. Zeer recent gebruikte Larry Zuckerman dit topos nog als titel voor zijn monografie over de geschiedenis van België tijdens de Eerste Wereldoorlog. (Zuckerman 2004)

Vanaf het begin echter werd het Belgische martelaarschap niet louter passief geïdentificeerd. Het Belgische volk was niet alleen een onschuldig slachtoffer, maar tevens een held die zich dapper tegen het onrecht had verzet. ‘Poor little Belgium’ was ook tegelijk ook ‘Brave little Belgium’. In deze heroïsche versie van het martelaarsverhaal wordt het hele Belgische volk vaak voorgesteld als een collectieve held. Niettemin zijn er enkele groepen en individuen die de Belgische heldhaftigheid op een bijzondere wijze verpersoonlijken. In de eerste plaats gaat het daarbij om de vele soldaten die aan het front gestorven zijn en daarvoor vereeuwigd werden op monumenten in zowat alle dorpen en steden van het land (zie Van Ypersele 1995 en Amara 2000). Ook de soldaten die niet meer konden worden geïdentificeerd, kregen een plaats binnen deze herinnering dankzij de cultus voor de Onbekende Soldaat. Behalve op deze collectieve en min of meer anonieme helden richtte deze heroïsering zich ook op enkele leidersfiguren die het nationale verzet heetten te belichamen. De omstandige mythologie die werd gecreëerd rond Koning Albert en Koningin Elizabeth was daar het duidelijkste en meest duurzame voorbeeld van. Een belangrijk deel van die mythologie bestond er overigens in juist te benadrukken hoe nabij dit vorstenpaar zich bij de gewone Belgische soldaten bevond – de koning als aanvoerder en ‘Koning-Ridder’, de koningin als verpleegster. (Van Ypersele 1995) Naast de vorsten kreeg ook Kardinaal Mercier een hoofdrol toebedeeld in het Belgische heldenverhaal. Vooral de uitvoerige brief die met Kerstmis 1915 vanop alle kansels in het land aan de gelovigen werd voorgelezen, maakte hem tot een verpersoonlijking van het Belgische verzet. Deze kerstboodschap zelf bevatte overigens een van de meest uitvoerige en expliciete versies van het christelijke martelaarsverhaal over België tijdens de oorlog.

Al tijdens de bezetting zelf werd dit christelijk-martyrologische verhaal stevast vergezeld van de verwachting dat het Belgische martelaarschap zou worden beloond met een vorm van eeuwige glorie. België, zo hoopten velen, zou sterker dan voorheen uit deze oorlog komen omdat de oude partijstrijd en de spanningen tussen Vlamingen en Walen voorgoed zouden worden verdreven en plaats zouden maken voor het oorspronkelijke idee van nationale unie. Niet toevallig werd dit idee van nationale verzoening al tijdens de oorlog in religieuze termen als ‘Union Sacrée’ of ‘Godsvrede’ geïdentificeerd. Kort na de bevrijding was het ook deze verwachting die Koning Albert in een hoog gestemde toespraak voor de Verenigde Kamers tot uitdrukking bracht. Een kleine maar machtige groep patriotten situeerde de naoorlogse glorie van België echter niet alleen op het vlak van de binnenlandse politiek, maar verlangde dat België ook met gebiedsuitbreiding zou worden beloond voor zijn dappere verzet. (zie recent hierover Auwers 2014)

De naoorlogse glorie bleef echter uit. De Belgische onderhandelaars op de Parijse Vredesconferentie keerden met slechts zeer geringe territoriale toezeg-

gingen naar huis, de partijstrijd flakkerde al snel weer op en het Vlaams-nationalisme ging zich zelfs veel sterker dan voor de oorlog manifesteren. Daardoor verloor de Belgisch-patriottische variant van het christelijke martelaars-verhaal in Vlaanderen zeer snel zijn aantrekkingskracht, al dook hij nog wel op. Een veelbetekenend voorbeeld hiervan is het grote doek dat de Antwerpse schilder Jozef Janssens in 1924 vervaardigde naar aanleiding van de tiende verjaardag van de Duitse inval in België. Het schilderij is vandaag nog in een kapel van de Antwerpse kathedraal te bezichtigen. Het toont het Belgische vorstenpaar dat Onze-Lieve-Vrouw van Vrede aanbidt in het interieur van een kerk. Albert draagt zijn gevechtsuniform en zijn helm is met een laurierkrans getooid, terwijl Elizabeth in verpleegstersuniform een gewonde soldaat aan het verzorgen is. Rond de O.L.V. van Vrede staan kardinaal Mercier samen met de bisschop en twee patroonheiligen van Antwerpen. Op kleinere panelen onderaan op het schilderij zijn beelden van brandende of verwoeste steden te zien. Minstens zo opmerkelijk als dit schilderij zelf is het feit dat het ondanks zijn duidelijk zichtbare plaats in de Antwerpse kathedraal grotendeels uit het collectieve geheugen lijkt te zijn gewist. Zelfs al in 1924 lijkt deze sacrale, Belgisch-patriottische beeldvorming over de Eerste Wereldoorlog veel van haar functionaliteit te hebben verloren.

Een soortgelijke marginalisering van het Belgische martelaarsverhaal deed en doet zich overigens ook voor in het geschiedenisonderwijs in Vlaanderen. Terwijl in het lager onderwijs de verhalen over het dappere verzet van Koning Albert en zijn soldaten tot op vandaag centraal in de aandacht blijven staan, maakte dit Belgisch-patriottische perspectief in het secundair onderwijs vrij snel plaats voor een complex Europees verhaal over nationalistische en imperialistische verzuchtingen en over de vrede die diende te worden nagestreefd. Sommige leerkrachten maakten van de grote vrijheid die het Belgische onderwijs bood, gebruik om een Vlaams-nationaal verhaal over die oorlog te vertellen. (Hens e.a. 2014a, 2014b) In beide gevallen verdwenen België en zijn heldhaftige verzet tegen de Duitse bezetter naar de achtergrond.

Het was vooral om deze volledige verduistering van het Belgische perspectief tegen te gaan dat de Brusselse historica Sophie De Schaepdrijver vanaf de jaren negentig haar aandacht op de Eerste Wereldoorlog begon te richten. Zowel in haar baanbrekende monografie *Het Koninkrijk België tijdens de Grote Oorlog* (De Schaepdrijver 1997) als in haar latere wetenschappelijke artikelen en in haar vele tussenkomsten in de media stuurt zij aan op de erkenning van de actieve en betekenisvolle rol die de Belgische overheid en bevolking hebben gespeeld als verdedigers van een rechtvaardige internationale orde. Met name in de aanloop naar en tijdens de herdenkingen van 2014 verzette zij zich telkens opnieuw tegen de vaak gehoorde uitdrukking dat de Eerste Wereldoorlog een 'zinloze' onderneming zou zijn geweest waarin ook België zich had laten meeslepen. Daarmee probeerde zij na vele decennia het heldhaftige België toch nog de erkenning te bieden die het vlak na de oorlog veel te weinig gekend had. Niet toevallig kreeg de recente documentaire reeks die de Vlaamse openbare televisie-omroep rond De Schaepdrijvers werk bouwde en waarin zij zelf

afb. 2: Jozef Janssens, Onze-Lieve-Vrouw van de Vrede (1924). Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouw-Kathedraal (foto KIK, 87568).

als presentator optrad de titel *Brave Little Belgium*. Ondanks de kritische perspectieven die ze in haar benadering inbouwde en dit zonder terug te keren naar een simplistisch manicheïstisch schema, probeerde ze zo de christelijk-martyrologische verhaallijn nog de apotheose te bezorgen die haar ontzegd was geweest.

Een Griekse tragedie

Vandaag hoeven we ons eigenlijk minder te verwonderen over De Schaepdrijvers terugkeer naar het Belgische perspectief dan over het feit dat dit perspectief zo lang op zich heeft laten wachten. Hoe komt dat het christelijk-martyrologische perspectief, dat dermate sterke troeven had, zo snel zijn aantrekkingskracht heeft kunnen verliezen? Een krachtig antwoord op die vraag werd sinds de vroege jaren zeventig geformuleerd door de Leuvense historicus Lode Wils, die benadrukte dat de Duitse overheid een veel krachtiger wapen dan militair geweld tegen het Belgische nationale bestaan had ingezet. Hij toonde aan dat de Duitse regering door het systematisch bevoordelen van het Vlaamse bevolkingsdeel een fundamentele tweedracht in het hart van de Belgische natie had geplant. Meer bepaald had door die *Flamenpolitik* onder een groep radicale flaminganten het idee postgevat dat op kortere of langere termijn een onafhankelijk Vlaanderen zou kunnen worden opgericht. (Wils 1974)

Door deze nadruk op de zelfvernietigende dynamiek die zich vanaf de Eerste Wereldoorlog had ontwikkeld, gaf Wils het verhaal over België tijdens de Eerste Wereldoorlog een tragische bijklank. De Duitse bezetting leidde immers niet tot nationale verzoening en eendracht, maar integendeel tot een fatale familieruzie. Wils vertelt met andere woorden geen manicheïstisch verhaal waarin het goede uiteindelijk het kwade overwint, maar wel een verhaal waarin het kwade geleidelijk aan in het goede infiltreert. Voor zover hij de aanzet tot de 'barst in België' bij een externe vijand legt, voldoet zijn verhaallijn echter nog niet helemaal aan de plotvereisten van de Griekse tragedie. Een centraal element in dergelijke tragedies is immers dat de hoofdpersoon het onheil ongewild over zichzelf uitroept en er dus geen duidelijke vijand valt aan te wijzen. Onder invloed van recentere literatuur die de oorzaken van de desintegratie van België vroeger situeert dan de Duitse inval, kan de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog echter wel worden gelezen als een sleutelmoment in zo'n onversneden Griekse tragedie. In Herman Van Goethems *De monarchie en het 'einde' van België* wordt het begin van dat 'einde' bijvoorbeeld al ruim twintig jaar vóór 1914 gesitueerd, meer bepaald bij de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893. Vanaf toen immers werden de Frans-onkundige massa's op het Vlaamse land politiek mondig. Zij gebruikten hun stem dan ook overwegend om die politici te steunen die zich minder met het verfranste en gelaïciseerde België dan wel met de (katholiek geachte) zeden en gewoonten van de Vlaamse bevolking vereenzelvigden. Daarmee legden zij een tijdbom onder België, waarvan de Duitse bezetter de werking alleen maar diende te versnellen. (Van Goethem 2008)

Alhoewel Van Goethem dit zelf niet doet, kan het groeiende verzet van de Vlaamse bevolking tegen de Belgische staat worden vergeleken met een vadermoord als gevolg van een zeer complex generatieconflict. (Beyen 2011a en 2012) Tijdens de eerste decennia van het onafhankelijke bestaan van België trachtten de politieke en culturele elites hun nieuwe natiestaat een eerbiedwaardige stamboom te verschaffen (zoals dat ook in andere natiestaten het geval was). Hun ‘vaderen’ zochten en vonden zij vooral in het oude graafschap Vlaanderen, waarvan zij een geïdealiseerd portret ophingen en waaraan zij zich trachtten te spiegelen. Het waren immers de Vlaamse steden die tijdens de late middeleeuwen trots voor hun vrijheden hadden gestreden tegen machtige vorsten. Bovendien waren het uitgerekend de Vlaamse taal en cultuur die België onderscheidde van de machtige buur Frankrijk.

Ongewild – en daar situeert zich het tragische element – creëerde België daardoor voor zichzelf een opstandige zoon. Al tijdens het eerste decennium van het onafhankelijke bestaan van België stond immers een groep intellectuelen op die dezelfde erfenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen naar voor schoof als bron van identificatie voor de hele Vlaamssprekende bevolking van het land (die niet alleen in het territorium van het oude graafschap woonde, maar het hele noordelijke gedeelte van België bevolkte). Mede daardoor kon Vlaanderen zich als ‘volk’ of zelfs als ‘natie’ profileren. Aanvankelijk gebruikten de elites van deze Vlaamse natie in wording verwijzingen naar de Vlaamse voorouders om Vlaanderen als de perfecte zoon van België te presenteren en tegelijk meer rechten voor het Vlaams of het Nederlands in België te bepleiten. Toen hij ervan overtuigd raakte dat de vader geen oor had naar zijn verzuchtingen, ging de zoon zich tegen hem richten en zelfs zijn vaderschap ontkennen. Hij zocht nu een rechtstreekse band met de grootvader (de vrije stedelingen uit het oude graafschap Vlaanderen) en presenteerde zichzelf als diens rechtstreekse afstammeling. België kreeg in dat verhaal hooguit nog de rol toegekend van stiefvader, die een groot deel van de Vlamingen nog wel konden appreciëren of zelfs liefhebben, maar die een groeiend deel onder hen toch als vijand begon te ervaren.

De manier waarop ‘de vader’ met deze weerbarstige zoon omging, was ambigu. Enerzijds bleef hij hem zien als zijn lievelingszoon, aangezien Vlaanderen werd beschouwd als de ziel van België. Hij bood hem ook vele vrijheden (waaronder de grondwettelijk vastgelegde vrijheid van taal) en vanaf 1893 vooral ook veel inspraak, zodat deze zoon zijn eigenheid verder kon ontwikkelen. Anderzijds koesterde de Belgische vader bijzonder hoge verwachtingen van deze lievelingszoon. Meer bepaald verwachtte hij van hem dat hij zich zou ontwikkelen tot een ‘echte’ Belg, die zich tot de wereld richtte in de taal van de moderne cultuur, het Frans. Dat die zoon het ‘Vlaams’, de Nederlandse taal, ook in officiële aangelegenheden en voor moderne sectoren zoals de economie en de wetenschap wilde gebruiken, kon de vader nooit helemaal begrijpen. Onder druk van de groeiende inspraak van de zoon bouwde hij weliswaar een aantal garanties in voor het gebruik van het Nederlands voor onder meer rechtspraak en wetgeving, maar hij verstond niet waarom die zoon alsmaar meer verlangde.

Dit misverstand tussen vader en zoon werd door de Duitse inval in België ten top gedreven. Deze oorlog vormde voor de Vlamingen het moment bij uitstek om hun trouw aan België te bewijzen door zich tot de dood voor het land te engageren. In zijn aansporing tot de Vlamingen om dit ook effectief te doen, riep Koning Albert actief het beeld op van de geïdealiseerde Vlaamse voorouders, waarmee zoals gezegd veel Vlamingen zich sterker identificeerden dan met België (zie in dat verband Nörtemann 2002): ‘Vlamingen, gedenkt de Slag der Gulden Sporen’. Dat hij daarnaast de zogenaamde ‘Luikervalen’ opriep om de Zeshonderd Franchimontezen te gedenken, zegt veel over de relatie van beide zonen met de Belgische vader. Anders dan de Guldensporenslag behoorden de Zeshonderd Franchimontezen immers niet tot het Belgische symbolische patrimonium. Bovendien vereenzelvigde ook slechts een relatief klein deel van de Waalse bevolking zich met deze geïdealiseerde helden. Daardoor was de kans dan ook veel kleiner dat de zoon zich meer zou gaan identificeren met de grootvader dan met de vader. En dat was nu net het proces dat zich versneld voltrok tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een groot aantal Vlaamse jongens engageerde zich immers inderdaad totterdood voor het Belgische vaderland, wat de hoop deed toenemen om eindelijk door dat vaderland als volwassen te worden beschouwd. Ook nu echter bleek de vader iets volstrekt anders onder volwassenheid te verstaan dan de zoon. Voor de Vlamingen betekende dit dat zij zich in hun officiële communicatie en in hun intellectueel leven in het Nederlands konden uitdrukken, maar de Belgische gezagsdragers verstonden eronder dat de Vlamingen op die domeinen voor de Franse wereldtaal bleven kiezen terwijl zij het Nederlands (of het ‘Vlaams’) wel voor huiselijk gebruik, voor religie en voor de literatuur konden blijven gebruiken. Dit betekende onder meer dat zij ook na de oorlog geen oor hadden naar de belangrijkste eis van de Vlaamse Beweging terzake, namelijk de vernederlandsing van de Gentse universiteit.

Hierdoor kon zich, ironisch genoeg, aan Vlaamse zijde een alternatieve christelijk-martyrologische verhaallijn ontwikkelen, waarin Vlaanderen de martelaar was en België de beul. Dit verhaal werd gebouwd rond de spanning tussen het offer van de Vlaamse frontsoldaten en de verwachting dat dit offer tot de uiteindelijke verlossing van Vlaanderen zou leiden. Een krachtige verwoording vond deze spanning al meteen in de leuze ‘Hier ons bloed, wanneer ons recht?’, die in 1918 in bloedletters werd geschreven op een pompsteen in het West-Vlaamse dorp Merkem. Even krachtig was het vers van de West-Vlaamse onderpastoor Cyriel Verschaeve, dat tijdens het interbellum eindeloos werd verspreid: “Hier liggen hun lijken als zaden in ’t zand, hoop op den oogst o Vlaanderen!”. Aangezien al sinds de laatste decennia van de negentiende eeuw een sterke discursieve associatie was gegroeid tussen Vlaanderen en het katholieke geloof, werd deze Vlaamse martyrologie vaak explicieter religieus tot uitdrukking gebracht dan de Belgische variant. De bedevaarten naar de graven van de IJzer en de leuze ‘Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus’ vormden er meest zichtbare elementen van. Binnen deze cultus konden de broers Frans en Edward van Raemdonck tot heiligen uitgroeien, omdat zij aan het front in elkaars armen gestorven zouden zijn. Voor de Waalse soldaat Amé

Fiévez daarentegen, die in werkelijkheid in Edwards armen was teruggevonden, was er geen plaats binnen dit pantheon. Het is een van de vele symptomen van de verdwijning van België uit de dominante Vlaamse oorlogsherinnering. (Beyen 2012 en Shelby 2014)

De ironie van deze verschuiving werd nog verhoogd doordat de grote helden uit het Belgische martyrologische verhaal, koning Albert en kardinaal Mercier, in het Vlaamse alternatief tot iconische tegenstanders werden. Zij spraken zich na de oorlog immers allebei uit tegen de vernederlandsing van de Gentse universiteit, al deed Mercier dit op een categorischer wijze dan Albert. Omgekeerd verscheen de centrale vijand uit het Belgische martelaarsverhaal, de Duitse bezetter, nu als de bondgenoot van het Goede. Deze bezetter (met wie de meeste flaminganten zich sowieso etnisch meer verwant voelden dan met de Franstalige Belgen) had de Gentse universiteit immers wél vernederlandst én Vlaanderen wel een (zogenaamd) zelfstandig statuut toegekend. Dat de Duitse overheid de voornaamste verantwoordelijke was voor het lijden van de frontsoldaten en voor de ontberingen die de bevolking in het bezette land had moeten doorstaan, werd daarbij naar de achtergrond geschoven of verhuld achter het argument dat de oorlog het gevolg was van een veralgemeend staatsnationalisme (waaraan ook België schuldig was). Die Vlamingen die met de bezetter hadden samengewerkt om Vlaanderens onafhankelijkheid te bereiken, de activisten, vervulden in dit Vlaamse martelaarsverhaal de functie van verlossers, omdat zij beter dan de anderen hadden begrepen waar Vlaanderens heil lag. Doordat verschillende van hen na de oorlog van het Belgische gerecht een straf opgelegd kregen (die gemakkelijk kon worden uitvergroot tot een ‘blinde haat van België tegen Vlaanderen’), konden zij bovendien ook gemakkelijk als martelaren van de Vlaamse zaak worden opgevoerd. (Van Everbroeck 2005) Deze stilering tot martelaar en held nam vooral enorme proporties aan in het geval van August Borms. Borms was de Antwerpse atheneumleraar die in 1917 het initiatief had genomen om de zelfstandigheid van Vlaanderen te laten uitroepen en die ook had getracht een gewapende activistische strijdmacht te vormen. De veroordeling tot levenslange hechtenis die deze ‘idealistische’ praktijken hem opleverden, groeide in brede flamingantische kringen uit tot een symbool van de onderdrukking van Vlaanderen door de Belgische staat. Dat Borms bij een tussentijdse verkiezing in 1928 ondanks zijn gevangenschap bijna dubbel zoveel stemmen kreeg als zijn Franstalige liberale tegenkandidaat, kon binnen deze zelfde verhaallijn gemakkelijk worden geïnterpreteerd als het begin van de Vlaamse apotheose.

Vanuit het perspectief van de Belgische vader werd nu pas ten volle de tragiek duidelijk waarin de zoon was verwikkeld, een tragiek die ontzettend was toegenomen door de Eerste Wereldoorlog. Niet alleen bleek de breuk met zijn lievelingszoon Vlaanderen bijna onherstelbaar, ook de loyaliteit van de andere zoon, Wallonië, was er eerder door getaand dan gegroeid. Deze laatste had zich al voor de Eerste Wereldoorlog benadeeld gevoeld door Vlaanderen, dat door zijn numerieke overwicht ook de politieke en economische macht steeds meer naar zich toetrok. Door het feit dat dit proces ondanks de collaboratie van een

Vlaamse elite eerder versneld werd dan vertraagd, groeide het onbegrip bij vele Waalse opiniemakers. Aangezien de economische infrastructuur, de burgerbevolking en het cultureel patrimonium in Wallonië uitzonderlijk zwaar waren getroffen, klonk de roep naar een veel strengere bestraffing van de Vlaamse Beweging (die in Wallonië door velen gemakshalve werd gelijkgesteld met het activisme) er bijzonder luid. Het was veel Walen en Franstaligen een doorn in het oog dat die beweging zich verder krachtig kon ontplooiën en in de jaren dertig zowel de vernederlandsing van de Gentse universiteit als de eentaligheid van Vlaanderen kon afdwingen. De wonden die in het Belgische huisgezin waren geslagen, waren zo goed als onheilbaar geworden en ze zouden door de Tweede Wereldoorlog opnieuw worden opengereten.

Een moderne ontwikkelingsroman

Tot hiertoe zijn vooral auteurs en actoren aan het woord gekomen die primair geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de natievorming in België, hetzij om zelf aan dit proces te participeren, hetzij om het wetenschappelijk te begrijpen. De martyrologische en de tragische plot van hun verhaal was er dan ook in de eerste plaats op gericht het succes of het falen van die natievorming te beschrijven of te bespoedigen. Toch zijn er al heel vroeg ook auteurs geweest die hebben begrepen dat de Eerste Wereldoorlog niet noodzakelijk tot een sterkere of zwakkere, maar vooral tot een *andere* natie heeft geleid. De verhaallijn die zij door hun verhaal weven, is niet verwant met die van de christelijke martyrologie of de Griekse tragedie, maar wel met die van de moderne ontwikkelingsroman. In dergelijke romans ondergaat de hoofdfiguur onder invloed van de gebeurtenissen waarin hij verwickeld raakt, een radicale mentale transformatie. Hij bereikt op het einde echter geen definitieve toestand van glorie of tragiek. Zo werd en wordt de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog ook beschreven als een periode waarin niet alleen naties tegenover elkaar stonden, maar waarin ook samenlevingen radicaal geconfronteerd werden met transnationale processen die kunnen worden samengevat onder de enigszins problematische noemer 'moderniteit'.

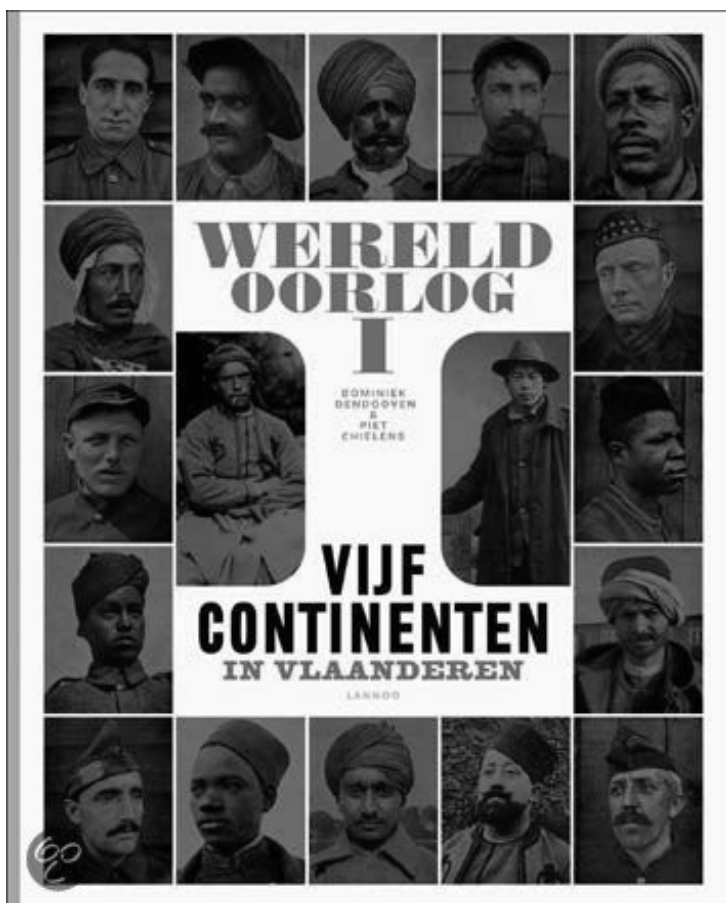
Een Vlaamse auteur die al heel vroeg – en op een haast provocerende manier – brak met de tendens om de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in de mal te dwingen van een verhaal over nationale ondergang en wederopstanding, was Herman Teirlinck. Zijn aanpak was vooral provocerend omdat hij zijn verhaal vertelde vanuit het perspectief van Tijl Uilenspiegel, een figuur die sinds het einde van de negentiende eeuw als symbool van Vlaanderens wederopstanding diende. In zijn *De nieuwe Uilenspiegel in tien boeken of de jongste incarnatie van den scharlaken Thijl* (1920) laat Teirlinck Uilenspiegel opdraven als een Brusselse volksjongen die onder invloed van een schoolmeester in de ban is gekomen van de Vlaamse romantiek, maar als metgezel van een rondreizende kermis volop deelneemt aan het moderne kosmopolitische leven. Wanneer Tijl als frontsoldaat geconfronteerd wordt met de wereldomvattende oorlogsgebeurtenissen, neemt hij (niet zonder spijt) afscheid van de Vlaamse

romantiek ten voordele van een algemeen humanitair ideaal. Helemaal aan het slot van het boek geeft hij bovendien expliciet de fakkel door aan zijn zwangere vrouw Nelleke Avesoete, met de woorden: “En hier begint nu het boek van Nelleke Avesoeten den wachtenden schoot van Vlaanderen” (voor een uitvoeriger bespreking van deze roman, zie Beyen 2014).

Met een dergelijk slot leek Teirlinck te anticiperen op een perspectief van waaruit historici pas vele decennia later de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog gingen beschouwen. Meer bepaald stelden zij de vraag hoe de relaties tussen mannen en vrouwen werden beïnvloed door een context waarin veel jonge mannen lange tijd van huis weg waren en aan het front zware trauma's opliepen. Verschillende historici hebben de gevolgen van deze situatie geduid als een ‘mannelijkheidscrisis’. (Loughran 2013) Het is precies dat beeld dat wordt opgeroepen in de slotscène van Teirlincks *Nieuwe Uilenspiegel*.

Specifiek voor België is de Eerste Wereldoorlog nog maar zelden vanuit dit *gender*-perspectief bestudeerd, al lijkt de herdenkingsgolf van 2014 daar wel verandering in te brengen. Op veel andere vlakken echter heeft de Belgische historiografie over de Eerste Wereldoorlog een perspectief gehanteerd dat vooral de door die oorlog veroorzaakte maatschappelijke en culturele transformaties belicht. Vooral de laatste jaren besteedde zij daarbij veel aandacht aan de impact van de transnationale cultuurtransfers die in een oorlogscontext tot stand komen. Een vroeg voorbeeld daarvan is te vinden bij de literatuurhistorici die benadrukten hoe belangrijk de toegenomen aanwezigheid van Duitse literatuur in de Antwerpse stadsbibliotheek was geweest voor het ontstaan van het literaire modernisme in België (waarover reeds Van Passel 1958, 28–29). Daarbij werd vooral gewezen op de impact van deze bronnen op Paul Van Ostaijen, die in deze bibliotheek tewerkgesteld was en als activist de contacten met de vijand niet schuwde. Recenter zijn neerlandici ook algemener gaan benadrukken dat het ‘activisme’ niet alleen een politieke collaboratiebeweging is geweest maar ook een belangrijke broedplaats van het naoorlogse modernisme in Vlaanderen (zie Buelens e.a. 2004). Op een soortgelijke manier heeft Hubert Roland gewezen op het belang van de Duitse literaire ‘kolonie’ in België tijdens de Eerste Wereldoorlog voor de geboorte van een “andere moderniteit” in de Franstalige Belgische letterkunde. De ontmoeting met Duitse literaire actoren blijkt met andere woorden ook in België de oorlogsperiode te hebben gemaakt tot wat Modris Eksteins heeft bestempeld als een “lenteritueel”. (Eksteins 1989)

Toch hebben de ontmoetingen tussen Belgische en Duitse culturele actoren niet alleen gediend als katalysator van het modernisme. Het contact met Duitse kunsthistorici en erfgoedwerkers heeft ook – zo leert ons een hele reeks van recente studies – een nieuwe omgang met het culturele erfgoed in België in de hand gewerkt. (Kott 2001, Kott 2013, Beyen 2011b, Claes 2014) Deze toegenomen gehechtheid aan de eigen culturele traditie kan ten dele ook worden geïnterpreteerd als een reactie op het verlies of minstens de bedreiging van een belangrijk deel van het culturele erfgoed. Om diezelfde reden was ook de monumentale herinnerings- en rouwcultuur die na de oorlog in heel België werd verspreid, doordrongen van een sterk traditionalisme. (Van Ypersele & Tixhon

afb. 3: Omslagillustratie van Dominiek Dendooven en Piet Chielens, Wereldoorlog I. Vijf continenten in Vlaanderen. Tielt, Lannoo, 2008.

2000; Mihail 2014) Ook in dat opzicht bevestigt België de Europese tendens die onder meer Jay Winter (1998) beschreef.

Dergelijke transnationale cultuurtransfers vonden overigens niet alleen in het bezette land zelf plaats. Zij werden per definitie ook in de hand gewerkt door de massale uitwijking van Belgen naar het buitenland. Opnieuw werd in de literatuur vooral de nadruk gelegd op de kruisbestuivingen die tot stand kwamen tussen uitgeweken Belgische kunstenaars of kunstpromotoren en hun Nederlandse en Britse gastheren en -vrouwen. Op die manier werd de Nederlandse ballingschap van onder meer de schilders Frits van den Berghe en Gust de Smet en van de auteurs André de Ridder en Paul Gustave van Hecke als een cruciaal gegeven beschouwd in de geschiedenis van het tussenoorlogse Vlaamse expressionisme. Momenteel wordt ook onderzocht in welke mate de Britse Arts

and Crafts-beweging dankzij het verblijf van Belgische (interieur)architecten in Groot-Brittannië ook in België haar invloed kon doen gelden. In hoeverre dit gedwongen buitenlands verblijf ook bij de honderdduizenden ‘gewone’ vluchtelingen diepgaande veranderingen teweeg heeft gebracht, is een vraag die tot op vandaag slechts zijdelings is behandeld. Amara (2014) belicht bijvoorbeeld voornamelijk de impact van deze tijdelijke emigratie op de gastlanden.

Het spreekt ten slotte vanzelf dat ook in de Belgische frontstreek zelf de oorlog een radicale breukervaring met zich bracht. De vele getuigenissen en egodocumenten die de voorbije jaren werden uitgegeven of in musea worden getoond, illustreren dit ten overvloede. Recent is ook de aandacht gegroeid voor de transnationale en zelfs transcontinentale contacten die in de frontstreek hebben plaatsvonden. (Dendooven & Chielens 2008) De situatie achter het front, waar soldaten en arbeiders van meer dan vijftig nationaliteiten samenleefden, maken dit stukje West-Vlaamse platteland tot een ongeziene voorbode van de multiculturele samenleving die zich in de tweede helft van de twintigste eeuw in Europese steden zal ontwikkelen. Vanzelfsprekend hadden deze ervaringen ook een diepgaande impact op de buitenlanders die na de oorlog naar hun verre landen terugkeerden. De doorwerking van deze ervaring op het frontgebied zelf vormt het voorwerp van lopend onderzoek. Daarmee wordt een zoveelste hoofdstuk geschreven van de intussen imposante ontwikkelingsroman over België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Conclusie

De drie verhaallijnen die in deze bijdrage werden besproken, werken nog steeds overvloedig door in de huidige herdenkingsperiode. Opvallend afwezig is echter de Vlaams-nationale variant van het christelijk-martyrologische verhaal. Zelfs toen de Vlaamse regering in een eerste fase zowat alle aandacht van de herdenkingen trachtte te vestigen op Ieper en de Westhoek, maakte zij daarbij nauwelijks gebruik van de Vlaams-nationale slachtofferretoriek die vele decennia lang dominant is geweest onder Vlaamse opiniemakers. Toch lokte deze poging tot recuperatie kritiek uit. Daardoor werd er ruimte geboden aan een hele reeks andere invalshoeken om de oorlog te herdenken. Het traditionele Belgische martelaarsverhaal kreeg een nieuw leven dankzij het initiatief van de martelaarssteden en, zoals gezegd, onrechtstreeks ook door het werk van Sophie de Schaepdrijver. Het tragische perspectief komt opnieuw aan bod door de herwerking van Lode Wils’ pionierswerk *Flamenpolitik en activisme* (2014).

Toch lijkt de grote meerderheid van de huidige commemoratieve activiteiten de verhaallijn van de ontwikkelingsroman te volgen. Zij willen in de eerste plaats de diepe impact tonen die een totale oorlog kon hebben op samenlevingen en meer nog op individuen. Daarbij blijkt een opvallende voorliefde voor originele egodocumenten, waarin deze impact heel concreet zichtbaar wordt. Tientallen van deze documenten worden opgedolven en uitgegeven of op allerhande sociale media gepost. Of zij werden, zoals in Stefan Hertmans’ roman *Oorlog en terpentijn*, in een literaire vorm gegoten. Zo wordt niet alleen de im-

afb. 4: Doodsprentje voor de gesneuvelde soldaten uit Lissewege (1919), uit Stadsarchief Brugge F0/A17636 (illustratie overgenomen van beeldbankbrugge.be).

pact van ‘de Groote Oorlog’ op een ‘kleine man’ getoond, maar ook die van een manuscript over de oorlog op een hedendaagse schrijver. Toch maken zelfs in deze roman de oudere, nationale verhalen over de Eerste Wereldoorlog enigszins onverhoeds hun opwachting. Zowel de Vlaamse variant van het martelaarsverhaal als het Belgische heldenverhaal over Koning Albert hebben immers hun sporen nagelaten in het manuscript van Hertmans’ grootvader. Op die manier toont dit boek misschien vooral dat deze verhaallijnen elkaar in de hoofden van vele ‘gewone Vlamingen’ niet wederzijds uitsloten én dat zij zelf ook een transformatieve rol konden spelen in individuele levens. Verhalen zijn immers nooit zomaar verhalen.

Bibliografie

- Amara 2000 – Michaël Amara, La propagande belge et l’image de la Belgique aux Etats-Unis pendant la Première Guerre mondiale, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 30 (2000) 1–2, 173–226.
- Amara 2014 – Michaël Amara, *Des Belges à l’épreuve de l’exil. Les réfugiés belges de la Première Guerre Mondiale en France, en Angleterre et aux Pays-Bas*. Brussel 2014 (2008¹).
- Auwers 2014 – Michäel Auwers, *The Island and the Storm. A Social-Political History of the Belgian Diplomatic Corps in Times of Democratization, 1885–1935*. Antwerpen 2014, ongepubliceerd proefschrift.
- Beyen 2011a – Marnix Beyen, Tragically Modern. Centrifugal Sub-nationalisms in Belgium 1830–2009, in: Michel Huysseune (red.), *Handelingen van het*

- Contactforum 'Contemporary Centrifugal Regionalism: Comparing Flanders and Northern Italy'*, 19–20 juni 2009. Brussel 2011, 17–28.
- Beyen 2011b – Marnix Beyen, Art and Architectural History as Substitutes for Preservation: German Heritage Policy in Belgium during and after the First World War, in: Nicholas Bullock & Luc Verpoest (eds.), *Living with History: Rebuilding Europe after the First and Second World Wars and the Role of Heritage Preservation*. Leuven 2011, 32–43.
- Beyen 2012 – Marnix Beyen, A Parricidal Memory. Flanders' Memorial Universe as a product and producer of Belgian History, in: *Memory Studies* 5 (2012), 32–44.
- Beyen 2014 – Marnix Beyen, Voorbij Conscience? Alternatieven voor de 'onleesbare' *Leeuw van Vlaenderen*, in: Jeanneke Weijermars, Kris Humbeeck & Kevin Absillis. *De grote onleesbare. Over Hendrik Conscience*. Gent 2014 (te verschijnen)
- Buelens & De Ridder 2005 – Geert Buelens & Matthijs de Ridder, "‘t Is allemaal een boeltje." Over activisme, frontisme, zaktivisme, arrivisme, neo-activisme, Vlaamsch Idealisme, jusqu'aboutisme, Nieuw-Aktivisme, post-activisme en naoorlogs activisme, in: Geert Buelens, Matthijs de Ridder & Jan Stuyck (red.), *De Trust der Vaderlandsliefde. Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890–1940*. Antwerpen 2005, 162–198.
- Claes 2014 – Marie-Christine Claes, Een positieve erfenis van de wereldoorlogen in België. Het concept en de verzamelingen van het KIK, in: *Erfgoed Brussel* 11 (2014), 60–73.
- De Schaepdrijver 1997 – Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam 1997.
- Dendooven & Chielens 2008 – Dominiek Dendooven & Piet Chielens, *Wereldoorlog I. Vijf continenten in Vlaanderen*. Tielt 2008.
- Eksteins 1989 – Modris Eksteins, *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. New York 1989.
- Hens e.a. 2014a - Tine Hens, Kaat Wils & Saartje Vanden Borre, *Oorlog in tijden van vrede. De Eerste Wereldoorlog in de klas, 1918–1940*. Kapellen 2014.
- Hens e.a. 2014b - Tine Hens, Kaat Wils & Saartje Vanden Borre, De oorlog maakt school. Herinneringspraktijken in de Belgische scholen na de Eerste Wereldoorlog, in: *Volkskunde* (2014), 5–25.
- Kott 2001 – Christina Kott, *Préserver l'art de l'ennemi? Le patrimoine artistique en Belgique et en France occupées, 1914–1918*. Brussel 2001.
- Kott 2013 – Christina Kott, D'une guerre mondiale à l'autre: le patrimoine artistique belge entre destruction et conservation, in: *Bulletin de la Commission Royale des Monuments, sites et fouilles*, 25 (2013), 75–98.

- Loughran 2013 – Tracey Loughran, A Crisis of Masculinity? Re-Writing the History of Shell-Shock and Gender in First World War Britain, in: *History Compass* 11 (2013), 727–738.
- Mihail 2014 – Benoît Mihail, Monumenten voor de doden en de helden van het vaderland. Het herinneringserfgoed van de twee wereldoorlogen in België, in: *Brussel Erfgoed* 11 (2014), 74–101.
- Nörtemann 2002 – Gevert Nörtemann, *Im Spiegelkabinett der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderns im 19. Jahrhundert*. Berlijn 2002.
- Rochet & Tixhon 2012 – Bénédicte Rochet & Axel Tixhon (Hrsg.), *La petite Belgique dans la grande guerre: une icône, des images*. Namur 2012.
- Romein 1939 – Jan Romein, *Het verguisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam op 16 oktober 1939*. Haarlem 1939.
- Shelby 2014 – Karen Shelby, *Flemish Nationalism and the Great War. The Politics of Memory, Visual Culture and Commemoration*. Basingstoke 2014.
- Van Everbroeck 2005 – Christine van Everbroeck, L'activisme entre condamnation et réhabilitation, in: Serge Jaumain e.a. (éds.), *Une guerre totale ? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche*. Brussel 2005, 481–493.
- Van Goethem 2008 – Herman van Goethem, *De monarchie en 'het einde van België'. Een communautaire geschiedenis van Leopold I tot Albert II*. Tielt 2008.
- Van Passel 1958 – Frans van Passel, *Het Tijdschrift 'Ruimte' als brandpunt van humanitair expressionisme*. Antwerpen 1958.
- Van Ypersele 1995 – Laurence Van Ypersele. *Le Roi Albert. Histoire d'un mythe*. Ottignies 1995.
- Van Ypersele & Tixhon 2000 – Laurence van Ypersele & Axel Tixhon, Du sang et des pierres. Les monuments de la guerre 1914–1918 en Wallonie, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 7 (2000), 86–126.
- White 1973 – Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore 1973.
- Wils 1974 – Lode Wils. *Flamenpolitik en activisme*. Leuven 1974.
- Wils 2014 – Lode Wils, *Onverfranst, onverduits? Flamenpolitik, Activisme en Frontbeweging*. Kapellen 2014.
- Winter 1998 – Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge 1998.
- Zuckerman 2004 – Larry Zuckerman, *The Rape of Belgium. The Untold Story of World War I*. New York 2004.